

האנדרטה לחללי הסירות הירושלמיות, מוצב הפעמון (מיסול: דניאל בכר; צילום: עמיקום שוב)

שני פנים לזיכרון

הנצחת חללי מלחמת ששת הימים בירושלים

מעוז עזריהו

אבנים עם לב אדם

הגלעדים המאולתרים הגדירו בנופה של ירושלים רבתי נקודות ציון מקודשות לזכר הקרבות והניצחון שהביא לאיחוד חלקי העיר. במקביל, עלתה שאלת ההנצחה הממוסדת. במרץ 1968 נמסר לעיתונות כי עיריית ירושלים החליטה, בתיאום עם היחידה להנצחת החייל, להחליף את הגלעדים באנדרטאות בעלות צביון אחיד. ההחלטה הייתה של ועדה משותפת לעירייה, למשרד הביטחון ולנציגי היחידות שלחמו בעיר. מיקום האנדרטאות נקבע בסוירים

מיד לאחר תום הקרבות בקיץ 1967 החלו לצוץ בירושלים מצבות זיכרון מאולתרות לחללי צה"ל באתרי קרבות. מצבות אלו היו בצורת גל אבנים שעליו הונחו חלקי נשק ושלטים עם כתובות בצבע ובהן שמות החללים, שם היחידה ותאריך הקרב שבו נפלו. את המצבות הקימו החברים לנשק. עבור המשפחות השכולות, הגלעדים המאולתרים היו מקדשי מעט לזכרם של הבנים. כמכלול בנוף המקומי, הם סיפרו את סיפור ההקרבה והגבורה של המערכה על ירושלים.

פרופ' מעוז עזריהו – חוקר את ההיסטוריה של הנצחת הנופלים בישראל. מרצה בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.

בשטח, ונציגי היחידות עמדו בקשר עם ההורים השכולים. דובר העירייה הדגיש כי הגלעדים הקיימים לא ייהרסו, אלא ישמשו כבסיס לאנדרטאות (שאותן תכנן האדריכל אלכסנדר פרידמן). הוחלט שהאנדרטאות ייבנו קרוב ככל הניתן לגלעדים המאולתרים. על גל האבנים יוצב לוח שיש אחיד ועליו חרותים שמות החללים, שם היחידה, סמל היחידה וסיפור הלחימה.

ביום הזיכרון תשכ"ח הוסר הלוח מעל עשר מצבות הזיכרון האחידות לחללי הקרבות לשחרור ירושלים במלחמת ששת הימים: חללי חטיבת הצנחנים בגבעת התחמושת, בשכונת שיח' ג'ראח, ליד מוזיאון רוקפלר וליד מעבר מנדלבאום; חללי חטיבת הראל בגבעת המבתר; חללי חטיבת ירושלים בימין משה, באבו תור, בארמון הנציב וברמת רחל; ולזכר טייס חיל האוויר ליד מנזר מר אליאס. טקסי הסרת הלוח לאנדרטאות "לזכר החיילים שנפלו לשחרור הבירה", נערכו ביום הזיכרון לחללי צה"ל תשכ"ח. בטקסים השתתפו לוחמים, בני משפחות שכולות, ראש העירייה טדי קולק וסגניו, וכן אלפי בני נוער.

בנוסף לעשר המצבות הללו, שני גלעדים מאולתרים באתרי קרבות היו לאנדרטאות פיסוליות ללא מעורבות ישירה של עיריית ירושלים. ועד ההנצחה של סירת החטיבה הירושלמית יזם את שדרוג הגלעד שהוקם ב"מוצב הפעמון" בדרום ירושלים. האדריכל דניאל בכרך – קצין בסיירת שזכה לעיטור המופת על לחימתו באזור, עיצב אנדרטה בצורת שני ענבלי מתכת (רמז לפעמון) המשתרגים מעלה מתקרת הבונקר. בגשר מעל נחל קדרון עיצבה הפסלת יונה פלומבו אנדרטה ממתכת לזכר חללי הסירת של

חטיבה 80, בצורת נשר – סמל החטיבה. בשונה מחנוכת האנדרטאות האחידות, הסרת הלוח מעל האנדרטאות הפיסוליות נעשתה ביום השנה למלחמה לפי הלוח הכללי: במוצב הפעמון ביום חמישה ביוני 1968, ולמחרת בנחל קדרון. בטקסים נכחו ראש העירייה קולק ואלוף פיקוד מרכז, עוזי נרקיס. כן שודרג הגלעד המאולתר שנבנה ברחוב הנביאים, סמוך לבית החולים האיטלקי, לזכר שלושה חללים מחטיבת ירושלים.

מקום מיוחד במפת הזיכרון של מלחמת ששת הימים בירושלים היה לגבעת התחמושת, שם ניטש קרב מר ועקוב מדם. באפריל 1968, משהחלה תנופת בניה יהודית באזור ונשלמה בניית האנדרטאות, הציעה עיריית ירושלים לתכנן את גבעת התחמושת כפארק לאומי שבו יוצבו אנדרטאות לחללי הקרב לשחרור ירושלים.

היוזמה להפוך את גבעת התחמושת לאתר הנצחה משוכלל הייתה של קרובי הנופלים באתר, אך שיתוף הפעולה של הרשויות היה תנאי הכרחי. בספטמבר 1968 התפרסם בעיתונות כי עיריית ירושלים החליטה להקים בגבעת התחמושת אתר הנצחה. טדי קולק מינה ועדה ציבורית לקידום המיזם שחבריה היו נציגי ההורים השכולים, נציג הצנחנים וראש היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון. במסגרת אירועי יום ירושלים תש"ל (1970) ניטעו באתר 182 עצים, לזכר חללי המערכה על ירושלים. גבעת התחמושת הייתה במהרה למוקד הזיכרון של המערכה על העיר במלחמת ששת הימים ולמרכז הטקסי של אירועי יום ירושלים. ביום ירושלים תשל"א (1971) נערכה באתר האזכרה המרכזית לחללי

המערכה על העיר במלחמת ששת הימים. אתר ההנצחה תוכנן בידי האדריכלים בנימין אידלסון וגרשון ציפור, ונחנך ביום ירושלים תשל"ה (1975). בטקס נכחו ראש הממשלה יצחק רבין, שר הביטחון שמעון פרס וראש עיריית ירושלים.

"הם היים אצל אללה"

הגלעד הראשון לחיילים הירדנים שנפלו במלחמת ששת הימים בירושלים הוקם בידי צנחנים שלחמו בגבעת התחמושת, על קבר אחים של חיילי הלגיון הירדני. על הגלעד המאולתר הוצב שלט שציין קבורה של "חיילי לגיון אמיצים". ערב יום השנה הראשון למלחמה, בבוקר ארבעה ביוני 1968, הוקמה מצבה לזכר חייל ירדני שנטמן בעת הקרבות בחצר ביתו של אנוור נוסייבה – לשעבר שר ההגנה בממשלת ירדן ומושל ירושלים. למחרת הוקמה מצבת זיכרון לזכר חללי הלגיון בקרבת מוזיאון רוקפלר, לא רחוק מהאנדרטה הישראלית שנחנכה שם כחודש קודם לכן.

האנדרטאות המוסלמיות הוקמו לציון יום השנה הראשון למלחמה לפי הלוח הכללי, ולא זה המוסלמי. סביר להניח כי מבחינה רעיונית ופוליטית, הזרז להקמת האנדרטאות המוסלמיות הייתה הקמת האנדרטאות הישראליות. תושבים ערבים עלו לרגל לאנדרטאות והניחו לרגליהן זרי פרחים. בעשרה ביוני 1968 כבר ניצבו שש מצבות זיכרון ללוחמים הערבים במזרח ירושלים, ובשבועיים העוקבים הוקמו שבע מצבות נוספות. בתוך שלושה שבועות הוקמו 13 מצבות זיכרון ערביות בעיר המזרחית, רובן לצד כבישים ובמקומות בולטים. בין אלה הייתה גם מצבה בגבעת

גלעדים מאולתרים לאחר הקרבות בדרך שכם (מימין) ובגשר הקדרון (צילום: עמיקם שוב)

פסל הנשר בגשר הקדרון
(צילום: עמיקם שוב)

בפינת בית הקברות המוסלמי. הידיעה על ההסכם עוררה את "מחלוקת האנדרטאות", שהעסיקה את העיתונות ואת המערכת הפוליטית בישראל הן ברמה העירונית והן ברמה הלאומית. במוקד הסערה עמד טדי קולק, שתמך בהסכם שנחתם עם הווקף. בדיון סוער במועצת עיריית ירושלים, קולק טען כי יש לכבד את השכול של האוכלוסייה הערבית. הוא הסביר שאישר את הקמת האנדרטאות במאמץ להביא לשילוב שני חלקי העיר. המתנגדים להסכם טענו כי מצבות הזיכרון ישמשו נקודות מוקד של התנגדות ערבית לשלטון הישראלי במזרח ירושלים. עוד טענו שכל עוד נמשכת המלחמה בין ישראל והערבים אין זה ראוי להנציח את חיילי האויב.

ביוזמתו של השר מנחם בגין התכנסה ועדת השרים לענייני מזרח ירושלים. בראש הוועדה עמד ראש הממשלה לוי אשכול, וקולק נמנה עם חבריה. הוועדה לא קיבלה החלטה מפורשת, והתירה לעיריית ירושלים להמשיך לטפל בנושא. ב-24 בדצמבר 1968 העניין נדון בוועדת הפנים של הכנסת. רוב המשתתפים התנגדו להקמת האנדרטאות, אך לדיון לא הייתה משמעות מעשית. למחרת התכנסה מועצת העירייה לדיון, שעורר עניין ציבורי רב. למתנגדים להקמת האנדרטאות היה רוב במועצה, שעלול היה לגרור הבעת אי-אמון בראש העירייה ופירוק הקואליציה העירונית. כדי למנוע הצבעה, הציע קולק פשרה: "נקפיה את המצב הנוכחי ונביא את שאלת הקמת האנדרטאות למוסדות המוסמכים" – וכך היה. ההחלטה ביטאה את חוסר הרצון של חברי הסיעות לפרק את הקואליציה.

התחמושת, סמוך לגלעד שהקימו הצנחנים לזכר הלגיונרים.

כשם שהאנדרטאות הישראליות נתנו גם ביטוי לשליטה הישראלית במרחב, באנדרטאות הערביות היה גם ביטוי של התרסה נגד השלטון הישראלי. החשש מפני ריבוי האנדרטאות הללו דרבן את הרשויות לפעולה. מירון בנבנישתי, הממונה על מזרח ירושלים בעיריית ירושלים, מונה לראש הצוות הישראלי לניהול משא ומתן עם הווקף המוסלמי בנושא זה. הדיון בין גורמי הממשל הישראלי והווקף נמשך כחצי שנה, ונשמר בסוד. הווקף דרש תחילה להקים שש מצבות, ולבסוף הדיון התמקד באישורן של ארבע מצבות: ליד גבעת המבתר, בגבעת התחמושת, בדרך העולה להר הזיתים וליד מוזיאון רוקפלר. נציג העירייה הסתייג מבניית אנדרטה בגבעת התחמושת, בגלל הכוונה להקים במקום אתר הנצחה לאומי. ההסכם הסופי כלל שלוש מצבות זיכרון, ולהן בסיס מרובע שממדיו 2.2x2 מטרים, מצדיו עמודים ומעליהם כיפה. הנוסח המוסכם לכיתוב התבסס על ציטוט מהקוראן, בתוספת ההקשר: "אל תחשבו כמתים את אלה שנהרגו למען אלה, אלא הם חיים אצל אלה. חללי קרב אל קודס, יוני 1967".

מחלוקת האנדרטאות

ב-17 בדצמבר 1968 נחתם זיכרון דברים ובו פרטי ההסכם שכלל אישור להקמת שלוש אנדרטאות, תוך ציון שנדרש אישור מהוועדה המחוזית לבניין ערים. הווקף התחייב להסיר את הגלעדים שלא נכללו בהסכם, ומיד החל בהקמת האנדרטה מול מוזיאון רוקפלר,

משמעות ההחלטה הייתה עצירה של בניית האנדרטה ליד מוזיאון רוקפלר, שכבר החלה, ולמעשה ביטול ההסכם עם הווקף. מועצת העירייה לא קבעה עמדה לגבי שתי האנדרטאות האחרות שעליהן הוסכם, ולווקף הייתה אפשרות לפנות לוועדה המחוזית ולבקש אישור להקמתן.

בשלהי פברואר 1969 שבו פועלים לבנות את האנדרטה לזכר החללים הירדניים. בישיבה מיוחדת שכינס טדי קולק הוחלט להביא את האחראים לבנייה לדיון. נציגי הווקף טענו כי החליטו לסיים אפילו ללא אישור את בנייתה של אנדרטה אחת – זו שבניית בסיסה הושלמה בטרם בוטל ההסכם. בפועל, ביטול ההסכם הביא לכך שכל 13 מצבות הזיכרון המאולתרות שנבנו ביוני 1968 לזכר החללים הערבים נותרו במקומן. ביום השנה השני למלחמת ששת הימים (1969) היו המצבות לאתרי עלייה לרגל. המשטרה סיכלה ניסיון להקים מצבת זיכרון נוספת בשכונת שועפאת. בשנים שלאחר מכן התגבשה מסורת של הנחת זרים באותו אתר בידי יחידים ואגודות, לציון יום השנה לפרוץ מלחמת ששת הימים.

דו קיום בזיכרון

אנדרטאות מלחמת ששת הימים בירושלים הנציחו את שני הפנים של הזיכרון כמחויבות למתים: הפן הישראלי היהודי, שמיסודו בנוף העירוני ביטא שליטה ישראלית במרחב, והפן הערבי שביטא התרסה כלפי השלטון הישראלי. קיומם במרחב של שני ציבוי אנדרטאות, זה בצד זה, ביטא דו-קיום מאולץ ושברירי בתנאים של סכסוך.

לעיון נוסף

1. מ' בנבנישתי, מול החומה הסגורה, ירושלים 1973.
2. מ' עזריהו, "אנדרטות הגבורה וההקרבה בירושלים", אריאל, 171-172 (אוקטובר 2005), עמ' 150-156.
3. א' שמיר, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, תל אביב 1996.

גבעת התחמושת: ציון "17 חיילים ירדניים אמיצים" שקברו הצנחנים

פייטל חוסייני באנדרטה לחללים הירדניים